

Belova O.I. Historical retrospective for development of agricultural administration in Ukraine (1995 – 2015)

The reforms in the agriculture of independent Ukraine have generated a large number of new private landowners and users. A significant part of them - farmers, owners of private peasant farms - have an inadequate level of agricultural knowledge, in particular, with regard to the use of the latest technologies in crop and livestock production. Therefore, they need professional assistance, advice and raising the level of agricultural knowledge. Such services are elements of agricultural advisory services as a separate activity in agriculture. The author analyzes the stages of development of agricultural advisory activity in Ukraine and proposes directions for its improvement.

Keywords: *agricultural advisory services, advisory services, advisor, expert advisor.*

УДК 63:001+378 (477):929 "Тушкан 1867/1942"
Вергунов В.А.

**ПРОФЕСОР ПАВЛО ФЕДОРОВИЧ ТУШКАН (ТУШКАНОВ)
(1867–1942): ЖИТТЯ ВІДДАНЕ АГРАРНИЙ НАУЦІ Й ОСВІТІ
УКРАЇНИ**

Уперше всебічно розкрито життєву долю та перебіг творчих звитяг Павла Федоровича Тушкана (Тушканова) (1867–1942). Детально проаналізовано його напрацювання на ниві становлення й розвитку аграрної науки та освіти в Україні. Серед них особливе місце посідає Полтавщина протягом 1894–1899 та 1927–1934 рр. У перший період він – помічник директора Полтавського дослідного поля та секретар Полтавського товариства сільського господарства, а у другий – професор і фундатор, перший завідувач кафедри землеробства Полтавського сільськогосподарського інституту. Доведена визначальна роль ученого в організації галузевої освіти в часи Української революції (1917–1919) та сільськогосподарської дослідної справи по лінії Сільськогосподарського наукового комітету України (1921–1927) і Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (1934–1936). Константована громадська й політична діяльність П.Ф. Тушкана на ниві археології.

Ключові слова: *Павло Федорович Тушкан (Тушканов), Полтавське дослідне поле, Полтавське товариство сільського господарства, Полтавський сільськогосподарський інститут, кафедра землеробства, Українська революція, Сільськогосподарський науковий комітет України, Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук, аграрна наука, аграрна освіта, археологія.*

Цього року виповнилося 150 років від дня народження неординарної особистості, справжнього українця за зроблене в ім'я майбутнього, знаного організатора сільськогосподарської дослідної справи й галузевої освіти на українських землях Петра Федоровича Тушкана (Тушканова) (1867–1942). Його життя є прикладом самовідданого служіння національній ідеї за покликом серця, незважаючи на різні системи влади, партійну приналежність, віросповідання тощо. Багато в чому саме завдяки таким свідомим патріотам, зрештою, 26 років тому ствердилася державність України. Чи пам'ятає країна про внесок П.Ф. Тушкана в її розбудову? Мабуть, ні!

До жодного енциклопедичного довідника біографічні відомості про П.Ф. Тушкана не увійшли. Лише полтавці до 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства підготували серію видань, в яких довели місце і

роль П.Ф. Тушкана у розгортанні його діяльності. Серед них – тритомне видання в п'яти книгах – протоколи засідань Полтавського товариства сільського господарства [1–5]. Окремо слід згадати працю В.М. Самородова та С.Л. Кигим, де наведена біографія П.Ф. Тушкана [6]. Про його участь у розгортанні навчального процесу в другій половині 20-х – на початку 30-х рр. минулого століття згадують автори видання, що побачило світ з нагоди 95-річчя Полтавської державної аграрної академії [7]. Творчі звитяги П.Ф. Тушкана на аграрній ниві розкрито в авторському нарисі [8] та монографії про становлення вітчизняної галузевої освіти [9]. Відтак, Україна фактично повторює досвід радянської доби з її констатуючою загальною інформацією [10]. Значне підґрунтя для виправлення ситуації з відтворення цілісної картини перебігу життя і спадщини П.Ф. Тушкана на благо Вітчизни зробили його прямий родич О. Покальчук [11] і А.І. Перкова [12]. Окремі події і факти з них увійшли до фундаментальної статті С. Куліди про сина П.Ф. Тушкана – відомого радянського письменника, народженого українськими землями, – Юрія [13–15]. Все разом із залученням нещодавно віднайденого у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України «Послужного списку земробітника НКЗ УСРР» та офіційної інформації з друкованого органу Сільськогосподарського наукового комітету України «Вісник сільськогосподарської науки» стало основою для реконструкції, мабуть, найповнішої біографії П.Ф. Тушкана.

Петро Федорович народився 29 червня 1867 р. в селянській багатодітній сім'ї (11 дітей) у слободі Богучари Заліманівської волості Богучарського повіту Воронезької губернії, що сповідувала українські традиції. Він єдиний з усіх отримав повну освіту. Початкову – після закінчення місцевого міністерського двокласного училища. Ще півтора роки навчався у технічній залізничній школі. За допомогою занять із старшою сестрою Оленою успішно склав вступний іспит до Воронізького реального училища і з відзнакою закінчив його, отримавши знання із певним технічним ухилом. Під час навчання заробляв приватними уроками. Вільно володів німецькою, дещо менше англійською і французькою мовами.

У 1888 р. вступає на сільськогосподарське відділення Петровської землеробської та лісової академії (нині – Російський державний аграрний університет – Московська сільськогосподарська академія ім. К.А. Тимірязєва). Коло його наукових інтересів формується під впливом провідних професорів навчального закладу: К.А. Тимірязєва, Г.Г. Густавсона, І.І. Іванюкова, П.М. Кулешова, К.Є. Ліндемана, М.К. Турського, А.О. Фадєєва, М.П. Червінського О.Ф. Фортунатова та ін. Завдяки, в першу чергу, останнього захопився ідеями суспільної агрономії, на принципах якої потім працював на Полтавщині. Бере участь у студентському революційному русі. Разом із товаришами за «...вчинений опір владі...» та недотримання «... адміністративного порядку...» [16, арк. 3] потрапив за ґрати Бутирської центральної переселенської в'язниці. Під час навчання знайомиться з відомим російським художником І.Ю. Рєпіним, який робить з нього зарисовку до портрету писаря знаменитої історичної роботи «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Його портрет прикрашає варіант картини, написаної в 1893 р., що нині зберігається у Харківському художньому музеї.

У 1893 р. П.Ф. Тушкан з дипломом I розряду та ступенем кандидата сільського господарства і титулом особистого дворянина закінчує Академію. Фахові знання та вміння, продемонстровані під час проходження влітку 1892 р. виробничої практики у полтавському маєтку князя А.С. Кочубея у с. Дячкове, високо були відзначені, і його запросили обійняти посаду управителя маєтку брата російського імператора Олександра III – Великого Князя Миколи Миколайовича. Але П.Ф. Тушкан відмовився і превагу надав науці. Здебільшого цьому сприяла його співпраця з класиком вітчизняної агрономії, управителем маєтку князя В.С. Кочубея, віце-президентом Полтавського товариства сільського господарства О.О. Ізмаїльським. Принаймні, у знаменитій праці «Вологість ґрунту та ґрунтова вода у зв'язку з рельєфом місцевості і культурним станом ґрунтів», вперше виданої в 1894 р., є подяка П.Ф. Тушкану за допомогу у здійсненні досліджень [17]. Офіційно вони співпрацювали під час проведення у маєтку конкурсу з випробування плугів 11 модифікацій під егідою Полтавського товариства сільського господарства [6, С. 127].

Все разом спонукало П.Ф. Тушкана до експериментаторства. Після проходження військової служби наприкінці 1894 р. він стає помічником директора Полтавського дослідного поля. Як дієва структура Полтавського товариства сільського господарства, воно перебувало у періоді розширення або відповідних змін своєї першої наукової програми. Її головним розробником став тодішній директор В.М. Дьяков. Основними питаннями стали: 1) випробування порівняльного значення трьох видів парів: чорного, раннього весняного, середнього весняного і пізнього зеленого – всі із внесенням гнойового добрива і без; 2) дослідження найвигідніших прийомів внесення угноєння; 3) випробування порівняльного значення часу «підйому» полів під ярими на зяб; 4) визначення впливу просапних, бобових і широколистяних рослин на врожай наступних за ними озимих і ярих хлібів; 5) порівняльне вивчення вирощування однорічних кормових рослин і трав та 6) застосування мінеральних добрив. Їх поява, передусім, пов'язана з науковою дискусією, яка розгорнулася на початку 90-х рр. XIX ст. на засіданнях Полтавського товариства сільського господарства між князем В.О. Кудашевим та О.О. Ізмаїльським щодо переваг мілкої оранки над глибокою, або про значення ранніх парів. Вона швидко перейшла не тільки у загальнодержавну, а й у світову площину сприйняття. П.Ф. Тушкан разом із І.Й. та П.Й. Широкими, Т.В. Локотем та Ю.Ю. Соколовським взяв активну участь у відпрацюванні всіх дослідницьких робіт за оновленою програмою, починаючи від 1894 р. Мова йшла, передусім, про визначення вологості ґрунту при різноманітних культурних умовах стосовно озимих та ярих хлібів, озимого жита, конюшини, а також у десятипільній сівозміні та у першому, другому і третьому трипільлі; восьмипільному, люцерновому п'ятипільлі, трав'яному п'ятипільлі, а також на запільній ділянці. Результати експериментів у 1896 р. В.М. Дьяков узага-

льнив у «Звіті по дослідному полю Полтавського сільськогосподарського товариства за 1896 рік» (Полтава, 1897, 207 с.).

Як компетентний агроном П.Ф. Тушкан вперше репрезентувався на засіданні Полтавського товариства сільського господарства 17 листопада 1893 р., коли зробив повідомлення про результати дослідження селянських хлібів дев'яти повітів і Полтавського дослідного поля, зібраних до губернської виставки. На прохання її Розпорядчого комітету вони були зібрані земськими начальниками, вчителями, земськими управами і приватними особами, «... конкуруючими за нагороди...» [18, С. 113]. Вивчалися зразки шести польових культур, насамперед зерна жита та пшениці [19]. Складними виявилися погодні умови у 1892–1893 рр., коли сходи погано перезимували через пізні посіви, що призвело до їх суттєвої забур'яненості і, головне, – отримання врожаю низької якості. Як наслідок, військове відомство відмовилося його закуповувати. П.Ф. Тушкан зробив важливий висновок, що місцеві сорти, особливо пшениці типу «Старосвітська» (колись червоної та білої безостої), є більш адаптованими до умов Полтавської губернії. Здебільшого чужорідні сорти після інтродукції втрачали свої властивості, передусім, борошняні. Замість цього отримували більшу скловидність та збільшений вміст білка у зерні. Хоча, при цьому розмір зерна зменшувався, а питома вага збільшувалася. Ці дослідження стали піонерними для Полтавщини, а опублікований у 1899 р. «Звіт» у вигляді статті тривалий час вважався еталоном для наукознавців [6, С. 128].

На підставі отриманих П.Ф. Тушканом результатів за пропозицією президента товариства Д.К. Квітки зібрання вирішило надати переваги використанню місцевих сортів жита і пшениці в експериментаторстві Полтавського дослідного поля, а для порівняння висівати білу безосту озиму пшеницю. Крім того, на засіданні було вирішено «... повідомлення П.Ф. Тушкана надрукувати у звіті про виставку» [18, С. 115]. З наступного засідання 15 грудня 1893 р. він стає повноцінним учасником прийняття всіх генеруючих рішень щодо пошуку раціональних способів підвищення продуктивності полів та ферм на широкій науковій основі. На останньому засіданні товариства П.Ф. Тушкан взяв активну участь у розробці додаткової робочої програми для Полтавського дослідного поля у зв'язку зі збільшенням його площі на 45 десятин землі. Вона складалася з 11 пунктів. На першому місці стояли питання глибини обробітку ґрунту у трипільній сівозміні, далі – випробовування трьох видів парів та внесення органічного й мінерального добрив, а також вплив попередників (просапних культур) на врожай озимини. Окремо вивчалися кормові та дикорослі трави. П.Ф. Тушкан підтримав ідею члена товариства В.І. Василенка (попри думку більшості) щодо необхідності створення зразкового селянського господарства на площі 3 десятини землі при Полтавському дослідному полі. Однак погодився із загальним висновком, що воно «... повинно бути організовано... незалежно від дослідного поля...» [20]. Це пов'язане з тим, що дослідна інституція мала не навчальну, а випробувальну мету. Зразкове селянське господарство слід розглядати як спеціальну стадію розповсюдження у землеробському середовищі

всього кращого з експериментаторства. Таке повністю відповідало висловленим баченням майбутнього організації всіх складових високоефективного вітчизняного сільського господарства членами Полтавського товариства сільського господарства на його лист № 2540 від 17 жовтня 1892 р. Так, О.О. Ізмаїльський наполягав на створенні «... місцевої установи, яка відала б усіма сільськогосподарськими потребами краю, спираючись на глибоке всебічне вивчення сільськогосподарської промисловості...» [21, С. 20]. У свою чергу, почесний член товариства М.В. Неручев запропонував організаційну структуру: 1) губерньська земська сільськогосподарська рада; 2) сільськогосподарське бюро; 3) повітові мандруючі вчителі та 4) повітові дослідні (демонстраційні) поля [21, с. 21–23]. Член-кореспондент І.О. Базилевич через розуміння: «Єдиний вихід переобладнати наше народне господарство, переоснащати при нових виниклих обставинах, на основі вивчення й розуміння їх», висловився за необхідність якнайшвидше запровадити у країні повноцінну вищу сільськогосподарську освіту [22]. Зрозуміло, що без осередків їх репрезентації – дослідних і показових полів справу було не вирішити. Таке завжди у своїй творчості розумів і сповідував П.Ф. Тушкан.

Павло Федорович як уповноважений Полтавського товариства сільського господарства 15 вересня 1894 р. від'їхав до Бухари, де очолив чергову експедицію для закупівлі каракулевих овець. Вона тривала 91 день. Було закуплено 75 баранів і 200 маток. За її результатами він опублікував у «Журналах Полтавського товариства сільського господарства» 17-сторінкову доповідь «Про експедицію у Бухару для закупівлі каракулевих овець» (Полтава, 1895, вип. 1–3). Після її оприлюднення на черговому зібранні його обрали дійсним членом Полтавського товариства сільського господарства. За пропозицією П.Ф. Тушкана на засіданні 10 січня 1896 р. начальник Закаспійського краю генерал-лейтенант Куропаткін за сприяння роботі експедиції став його почесним членом. З 27 жовтня 1895 р. по 12 травня 1897 р. П.Ф. Тушкан займався викладацькою діяльністю у Полтавській школі садівництва та городництва (нині – Аграрно-економічний коледж Полтавської державної аграрної академії [16, арк. 7].

Після передчасної смерті секретаря Полтавського товариства сільського господарства П.А. Петрова П.Ф. Тушкана одноголосно обрано на його посаду з 17 серпня 1896 р. до 1 січня 1899 р. Певний час він працював ще секретарем офіційного друкованого органу цього творчого об'єднання – журналу «Хуторянин». Завжди брав активну участь у роботі засідань. Наприклад, 25 серпня 1895 р. виступив кваліфікованим експертом щодо чергової експедиції до Бухари. Він був серед тих членів зібрання 12 лютого 1896 р., що з радістю підтримали можливість прослухати курс лекції від Департаменту землеробства свого вчителя з AlmaMater професора М.П. Червінського про дрібну худобу та смушкових овець, що мали відбутися у містах Полтава, Кременчук, Лохвиця і Ромни. Її також заслухали на засіданні товариства 16 березня 1897 р. Зауважимо, що П.Ф. Тушкан передав до природничо-історичного музею місцевого земства (нині – Полтавський краєзнавчий музей ім. В. Кричевського) колекцію зразків

овечої вовни, зібраної під час експедицій до Середньої Азії у 1894, 1897 та 1898 рр. та в різних куточках Полтавщини [6, С. 129].

Видатні організаторські та фахові науково-літературні здібності П.Ф. Тушкана яскраво проявилися у «Коротких звітах про діяльність Полтавського товариства сільського господарства» за 1897 р. (Полтава, 1898, 34 с.). Його змістовні доповіді на зібраннях, як «Вірогідність високих цін на головніші хліба у компанії 1897/1898 року» (27 серпня 1897 р.), про державну необхідність прийняття Міністерством землеробства спеціального «Положення про сільськогосподарські виставки» (14 грудня 1897 р.), «До питання про правильну постановку діяльності Відділення Садівництва» у «Журналах Полтавського товариства сільського господарства» за 1897 р., принесли заслужену славу професіонала своєї справи. Підтвердженням цьому став виступ завідувача діловодства Бюро товариства конівництва П.Ф. Тушкана щодо організації аукціонів на 3'їзді кіннозаводчиків, конярів і торговців кіньми Полтавської губернії, що провело Полтавське товариство сільського господарства 10 грудня 1897 р. На об'єднаному засіданні Полтавського товариства сільського господарства і Відділення садівництва від 29 жовтня 1897 р. його разом із В.В. Тележинським, П.М. Дубровським, А.К. Імшенецьким, М.П. Ганьком, П.І. Гриневичем, Б.П. Черепакіним, І.І. Лассманом обрано до складу Комісії з облаштування дослідних та показових господарств. На думку Д.К. Квітки, це був перший крок до створення у м. Полтаві Агрономічного інституту. Високі професійні якості П.Ф. Тушкана підтвердив «Короткий звіт про діяльність Полтавського товариства сільського господарства у 1898 році (з 1 грудня 1897 р. по 1 січня 1899 р.)» (Полтава, 1899, 86 с.). У ньому, мабуть, вперше проглядається прагнення Павла Федоровича до освітньої підготовки фахівців сільського господарства. Він серед тих членів товариства, хто на засіданні товариства від 14 квітня 1898 р. висловився за широке запровадження жіночої аграрної освіти [23]. Для цього пропонувалося навчати жінок спочатку на природничо-історичних факультетах університетів, а потім – дворічна підготовка при аграрних вищих навчальних закладах. Але найбажанішим П.Ф. Тушкан вважав підхід дворічного навчання жінок на сільськогосподарських факультетах університетів.

Всі свої напрацювання або бачення майбутнього вітчизняної аграрної науки і освіти П.Ф. Тушкан втілював у розробленому ним «Проекті організації навчально-зразкового господарства в маєтку Полтавського губернського земства, подарованому В.В. Бойком у Гадяцькому повіті» [24], який широко обговорювався на засіданні Полтавського товариства сільського господарства 9 червня 1899 р. Він здобув високу фахову оцінку. Не менш вагомо оцінили «Проект» і відповідні спеціалісти в імперії, при цьому, не безпідставно, називаючи його еталонним для підготовки фахівців нижчої та середньої ланки для потреб сільського господарства. Крім того, після ознайомлення з ним дирекція Київського політехнічного інституту імператора Олександра II забажала організувати на основі методу В.В. Бойка виробничу базу свого сільськогосподарського відділення, а місцева громада взага-

лі заговорила про нього як про місце розташування створюваного Полтавського сільськогосподарського інституту імператора Петра I.

Завдяки компетентним обґрунтуванням П.Ф. Тушкана та П.М. Дубровського Полтавське товариство сільського господарства на зібранні 17 лютого 1899 р. ухвалило рішення «... провести і господарям досліди за системою Овсинського», а також опрацювати «... нову систему землеробства...» за «... спрощеною програмою...» на Полтавському дослідному полі [25]. Ще на стадії обговорення П.Ф. Тушкан зазначив її позитиви за рахунок постійного розорення поверхневого шару ґрунту, а також недоліки – зниження користі від внесення добрив. Дедалі частіше у професійному середовищі почали прислуховуватися до цих рекомендацій і не лише на Полтавщині, а й в решті губерній.

Після таких преференцій П.Ф. Тушкан заслужено отримує запрошення стати завідувачем створеної 7 листопада 1899 р. Верхньодніпровської сільськогосподарської школи і Ерастівської сільськогосподарської дослідної станції Катеринославського губернського земства 1-го розряду (нині – Ерастівський коледж ім. Е. Бродського Дніпропетровського державного аграрного університету), що розташовувалася серед посушливого чорноземного степу, де проростав ковил, типчак, астрагал, полинь і колючка. А це тисячі десятин перелогових угідь та орних земель, усіяних кам'яними бабами. Її засновником і попечителем виступив Е.К. Бродський – відомий державний і громадський діяч, у першу чергу для потреб аграрного сектору. На облаштування школи він виділив 40 десятин власної землі у с. Комісарівка Верхньодніпровського повіту. За підтримки мецената та завдяки організаторським талантам П.Ф. Тушкана школа швидко стала відомим галузевим освітнім центром не лише в губернії, а й на півдні Російської імперії. Не випадково П.Ф. Тушкан отримує спадкове дворянство і титул статського радника.

У 1901 р. Павло Федорович одружується з Юлією – правнучкою молодшої сестри М.В. Гоголя Ольги, випускницею Санкт-Петербурзької консерваторії, донькою викладача Полтавської гімназії П.М. Бровка. У подружжя народилося в Полтаві четверо дітей: Єлизавета, Юрій, Оксана і Дмитро (помер у 1910 р.).

Наявність дослідної станції, метеостанції II розряду, чудово обладнаних навчальних лабораторій та професійних кабінетів дозволили 18 травня 1911 р. реорганізувати школу у Верхньодніпровське сільськогосподарське училище I розряду. Прекрасна матеріально-технічна база училища і, головне, – традиції за радянської доби перетворити його в Ерастівський сільськогосподарський технікум, а згодом навіть у Криворізький сільськогосподарський інститут. Незважаючи на зміни у творчому житті, П.Ф. Тушкан не пориває з Полтавським товариством сільського господарства, бере участь в його репрезентаційних заходах. Так, знаходимо його прізвище серед 37 учасників Другої агрономічної наради, скликаної 1–3 березня 1902 р. у Полтаві. Він делегований на зібрання ще і як завідувач Каришівської сільськогосподарської школи. Як виявилось, поряд з науково-освітньою роботою він здійснював аматорські археологічні розвідки. На XIII Всеросійському археологічному з'їзді познайомився і потім тіс-

но товаришував до кінця життя з майбутнім академіком ВУАН Д.І. Яворницьким (1855–1940), що став хрещеним батьком його синів. Згодом вони навіть проводили розкопки курганів на землях Е.К. Бродського.

Попри різноманітні існуючі заборони П.Ф. Тушкан (добре грав на гусях і кобзі та співав народні пісні). проводив в училищі широку українську просвітницьку роботу через читання «Кобзаря», співи українських дум, відвідування з учнями музеїв тощо. Особливо шанував Катеринославський музей, якому презентував китайські бронзові речі, українські срібні прикраси, кириличні стародруки, які збирав власноруч. Він також проводив етнографічні експедиції, занотовував рідкісні українські слова і надсилав їх Д.І. Яворницькому. Здається не випадковим, що у роки перших сподівань державності П.Ф. Тушкана обирають до Української Центральної Ради від Катеринославської губернії. У своїх виступах він – поборник української автономії та національної ідеї всіх її складових, освіченості селян та забезпечення їх землею.

П.Ф. Тушкан був серед активних учасників знакового Першого Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду, скликаного 22–26 жовтня 1917 р. в Києві. Виступив із програмною доповіддю «Загальні завдання сільськогосподарської освіти на Україні». Він наполягав: «Продукцію України з огляду на майбутню земельну реформу можна підтримати тільки скорим розповсюдженням сільськогосподарських знань серед хліборобів на селі і в армії, для чого Уряд, організації, громади всю свою увагу і кошти повинні направити на освіту, насамперед, дорослої людності» [26]. Теза є надзвичайно актуальною й нині, особливо на фоні інших роздумів П.Ф. Тушкана про невідповідність тогочасних програм підготовки фахівців у системі нижчої і, передусім, середньої сільськогосподарської освіти до прогресивних вимог педагогіки і, тим більше, до нагальних потреб сільського господарства. Тому він наполягав на заміні їх на курси (переважно вечірні) при галузевих освітніх інститутах. Саме на основі вищих навчальних закладів П.Ф. Тушкан вбачав повноцінну підготовку фахівців для потреб сільського господарства. Його думки з цього приводу базувалися на професійних знаннях проблеми, здобутих ще за часів завідування відділом шкільної і позашкільної освіти сільськогосподарського департаменту Міністерства земельних справ [27] (з 8 квітня 1918 р.). Найбільш плідно і творчо він працює на цій посаді під керівництвом В.Г. Колокольцева. Проте останньому не завадило звільнити з роботи підлеглого відповідно до постанови Ради Міністрів та наказу № 37 від 5 червня 1918 р. разом з 198 працівниками відомства за участь «... у страйку 30 травня...» проти гетьманщини [28]. Певний час П.Ф. Тушкан переховувався. За доносом зі звинуваченнями у більшовизмі його заарештовують гайдамаки і майже два місяці тримають за ґратами. Потім неочікувано звільняють. Як знаному професіоналу пропонують високу посаду в головному аграрному відомстві. Але він відмовляється.

Після цього П.Ф. Тушкан очолює культурно-просвітницький відділ Центрального сільськогосподарського кооперативного союзу («Централ»). Установа розміщувалася у Києві по вул. Прорізній, 19 разом з редакцією свого друкова-

ного органу – двотижневика «Сільський господар». Саме в ньому він друкує свою програмну статтю «Освіта по кооперації в сільському хазяйстві та організація для селян-господарів». Автор деякою мірою розкритикував здобутки царської системи земської агрономії через «... малу свідомість агрономів у практиці місцевого хазяйства, нехтування мовою українською...» та через те, що ця діяльність була «однобокою, не було певного попиту від селянства». На його думку, нова влада зробила низку реальних кроків щодо запровадження повноцінної кооперації, а саме: «... зменшила відсотки при позиках, здешевила ціну на крам у коопераційній лавці...» [29, С. 31]. Однак дрібні складові кооперації на селі як молочарство, бджільництво, гончарство, ткацтво та інші потребували додаткових зусиль для розгортання. Для цього П.Ф. Тушкан запропонував здійснювати спеціальну підготовку на нижчих сільськогосподарських кооперативних курсах. Їхніми слухачами повинні стати за рекомендацією місцевих кооперативів селяни «... добре грамотні (бажано скінчення курсу земської школи)... не молоді... після скінчення військової служби, коли вже мають досвід життя хлібороба...» [29, с. 32]. Тривалість навчання становила 2,5 місяці. Проект програми лекцій мав такий вигляд:

з/п	Назва предмету	Робочі місяці		Разом	
		1-й	2-й		
1	Українська мова, письмо-вод, діловодство	25	10	35	
2	Історія України (культури)	25	-	25	
3	Географія та огляд сільських промислів	40	-	40	
4	Сільське хазяйство та оглядова технологія сільськогосподарських продуктів	58	47	105	
5	Рахівництво (з арифметикою)	60	-	60	
6	Кооперація в сільському господарстві	-	90	90	
На 60 днів по 6 годин заразом		180	165	345	3 60 годин
Пропуски й додаткові лекції		-	15	15	

Закріплення отриманих знань планувалося здійснювати як додаткові літні навчальні екскурсії, дво-, тритижневі заняття при сільськогосподарських школах тощо. Основні лекції провести з 6 жовтня 1918 р. у Києві в будинку «Централу». При цьому головною наукою для бажаючих була кооперація у сільському господарстві на принципах: «... історія, сучасний стан, організація, практика, ревізія, будівництво кооперативне (цукроварний устій)...», а вступом до неї – «... політична економія...» [29, С. 33].

«Централ» «... задля поширення знань, потрібних сільськогосподарській кооперації на селах...», керуючись § 2 свого статуту, запроваджує «... початкову школу-курси по кооперації в сільському господарстві в Києві з 6 жовтня по 21 грудня 1918 року» [30, С. 57]. До них безкоштовно приймали селян, які досягли 17-річного віку. Проживання та харчування здійснювалося за рахунок слухачів. Про загальний порядок детального перебігу курсів їхній керівник П.Ф. Тушкан друкує у спеціальній статті до ч. 5–6 «Сільського господаря» [30, с. 58]. Заявки на навчання приймалися до 26 вересня 1918 р. Звичайні збори уповноважених «Централу», що відбулися протягом 29 липня – 3 серпня і 1 вересня 1918 р. (були перенесені із запланованої дати 22–25 липня через залізничний страйк), за доповіддю П.Ф. Тушкана щодо перспективного плану розвитку культурно-освітнього відділу на найближчий час також погодили ідею такого типу курсів і його програму навчання [31].

Як виявилось, узгоджені на всіх рівнях курси так і не відбулися. За словами П.Ф. Тушкана: «... Союзи і товариства не підтримали цього заходу». Серед інших проблем їхньої не реалізації – «... загальновідома нестача помешкань у Києві...» [32, С. 38]. Але головною перешкодою все ж таки була громадянська війна з усіма її негараздами щодо пересування тощо. За цих обставин «Централ» вважав, що такого типу підготовка фахівців була вкрай потрібною місцевій громаді через кооперативні об'єднання і союзи. Тому в ч. 9 «Сільського господаря» за 1918 р. світ побачила розгорнута остаточна програма курсів з кооперації в сільському господарстві за авторством П.Ф. Тушкана [32]. З багатьох позицій вона має право на запозичення для сьогодення у так званій кооперативній освіті. У цьому зв'язку виділяю 15-годинний цикл «Товарознавство сільськогосподарський продуктів та матеріалів» із 12-годинними відповідними екскурсіями. Останні П.Ф. Тушкан планував проводити при кабінеті товарознавства Київського кооперативного інституту на чолі з професором П.Р. Сльозкіним.

Однак не склалося. Він приймає рішення виїхати з Києва. Щодо його родини, то, судячи з вихідних даних листів з грошовими переказами, вона з 1917 р. мешкала у м. Судак на південному узбережжі Криму на придбаній у кредит в 1916 р. дачі з виноградною ділянкою.

Невдовзі потрапляє до Ростова. На нетривалий час його затримують уже чекісти. Після звільнення працює у місцевому земельному відділі. Під час від'їзду на кінний завод у Ставропольському степу потрапляє у полон до білокозаків. Відбуваючи покарання у Катеринодарській буцегарні, захворів на тиф. Приймавши його за померлого, тюремники відвезли до степу. П.Ф. Тушкан прийшов до тями, коли місцеві його підібрали і відвезли до станції Динської [14, С. 11]. Там один військовий допоміг з документами, і той вирушив до рідних у Судак.

Цей період життя та діяльності вченого продовжує залишатися із тавром «білих плям» і недомовок. З архівних документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а саме: «Анкети бажаючих

працювати в С.-Г. Науковому Комітеті» стало відомо, що з лютого 1919 до 15 серпня 1923 рр. П.Ф. Тушкан працював учителем у Судакській трудовій школі II ступеня [16, арк. 9]. Згідно із запитом оргвідділу Секретаріату СГНКУ від 3 квітня 1924 р. [16, арк. 16], це підтвердив Судакський райміськком профспілки «Всеробітпросу» від 30 квітня 1924 р., надіславши членський квиток феодосійського «Всеробітземлісу» за № 483/4583, виданий П.Ф. Тушкану 21 липня 1919 р. [16, арк. 17]. Але всі згадані документи не дають відповіді, що робив вчений у часи перебування Уряду барона П. Врангеля! Здається, що «компетентні органи» про це ніколи не забували П.Ф. Тушкану, який змушений досить часто змінювати місця роботи і проживання. Підтвердженням цьому є довідка від 28 вересня 1925 р, надана П.Ф. Тушкану від Судакського відділу праці і райкому праці, в якій у черговий раз підтверджувалося, що з 1921 р. він перебував на обліку Феодосійського управління розподілу робочої сили [16, арк. 43]. До речі, школу, в якій працював П.І. Тушкан, закінчив його син Юрій, а потім нетривалий час юнак навчався у Першому Кримському аграрному технікумі [16, арк. 3].

У листопаді 1920 р. після встановлення на Кримському півострові радянської влади П.Ф. Тушкан повертається до Харкова і активно долучається до процесу організаційних змін галузевого науково-освітнього процесу через систему Наркомзему УСРР. Спочатку працював завідувачем підсекції шкільної сільськогосподарської освіти, а з середини 1923 р. – головою Київської філії Сільськогосподарського наукового комітету України.

На пленарному засіданні СГНКУ 27 жовтня 1923 р. П.Ф. Тушкан разом із Б.М. Рожественським та К.Г. Маньківським обраний заступником членів Президії, а також головою комісії за доповіддю О.А. Янати щодо участі у Першій Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві. Відповідно до останнього рішення П.Ф. Тушкан разом із Д. Шевчуком та Д.М. Дяченком відвідали на виставці за так званій «Український павільйон». Його пропозиції були враховані при формуванні остаточної експозиції. На черговому Пленумі 29 грудня 1923 р. було прийнято остаточне рішення про переведення СГНКУ до Харкова від січня 1924 р. і його організаційну побудову. Згідно з нею П.Ф. Тушкан обраний заступником голови комітету В.І. Ковалевського [16, арк. 9]. На тому ж засіданні стає ще дійсним членом і головою секції сільськогосподарської освіти та популяризації [33], хоча ці обов'язки (функції) П.Ф. Тушкан розпочав здійснювати дещо раніше. Ще 31 липня 1923 р. була укладена «Умова» між відділом сільськогосподарської освіти Укрголовпрофосвіти та СГНКУ щодо надсилання 200 примірників видань комітету («Вісник сільськогосподарської науки», «Декадний бюлетень Укрмету», «Щомісячна метеорологічна характеристика України» та ін.) усім аграрним школам, технікумам та інститутам УСРР. У свою чергу, вони виділяли двох співробітників-кореспондентів, які «... працюють над завданнями Наукового Комітету» [34]. Поява «Умови» стала результатом попередньо проведеної під головуванням Народи ректорів, директорів та управителів сільськогосподарських інститутів і технікумів у справі участі сільсько-

господарських шкіл в організації сільськогосподарської наукової праці. Відповідно до її Постанови, на СГНКУ покладалася розробка методики і програми всіх експериментаторських робіт. Нею також передбачалося створення спеціальної комісії для цих цілей при СГНКУ. Все разом повинно було стати «... живим виявом наукової думки і праці нашої сільськогосподарської молоді, що активно стає на шлях самостійної творчої праці...» [35], або таким чином готувати відповідні кадри для праці в системі галузевого дослідництва, яких завжди потребувала аграрна наука. Весь план дій аж до 1 січня 1925 р. П.Ф. Тушкан виклав у спеціальному листі від 24 листопада 1923 р. до всіх сільськогосподарських навчальних закладів УСРР, наголосивши на надзвичайній важливості для «... сільськогосподарської школи і науки, справи, що оце спільно розпочинається, прокладаючи тим нові шляхи до піднесення і розвитку нашого сільського господарства» [36]. Навряд чи цю ініціативу П.Ф. Тушкана можна вважати піонерською у підходах, враховуючи напрацювання царської доби. Але через виконання комплексних регіональних досліджень за єдиною методикою і, головне, – програмою, все виглядало новітнім і державно необхідним, зважаючи на невтішні наслідки розрухи, спричиненої революціями й особливо громадянською війною. Крім секції сільськогосподарської освіти та популяризації, П.Ф. Тушкан брав активну участь у роботі інших підрозділів комітету.

Від 27 лютого 1924 р. він стає членом президії економічної секції СГНКУ і одним із розробників нової програми її діяльності. Виступаючи 23 лютого 1924 р. у Харкові на спільному засіданні меліораційної секції СГНКУ і меліораційної секції З'їзду у справі землеустрою і меліорації як член Президії СГНКУ з 29 грудня 1923 р., звертає увагу на корисність зрошення для південної частини України, а для її розгортання пропонує розширити освітню діяльність Наркомзему через діючі меліораційні школи з обов'язковим закріпленням знань на практиці протягом декількох років. З'їзд одностайно схвально проголосував за відповідну резолюцію. На зібранні він також висловився, що з нагоди 30-річної видатної діяльності на меліораційній ниві професора Є.В. Опокова слід видати спеціальний збірник праць меліоративної секції СГНКУ, присвячений ювілярові. На початку квітня 1924 р. і до 21 червня 1924 р. П.Ф. Тушкан взагалі очолив СГНКУ, який небезпідставно вважається однією з предтеч сучасної Національної академії аграрних наук України. Відтоді П.Ф. Тушкан став керівником рільничої секції СГНКУ. Від імені СГНКУ 22 квітня 1924 р. стає членом Оргбюро зі скликання Всеукраїнської конференції сільськогосподарської освіти 9 червня 1924 р. [37]. На засіданні комісії СГНКУ з боротьби із посухою 14 серпня 1924 р. йому доручається скласти перспективний сільськогосподарський науковий план робіт в Україні на десять років щодо боротьби з посухою з визначенням необхідних асигнувань на досліді, погодивши з Плановою комісією НКЗС УСРР. Крім того, на ньому П.Ф. Тушкан обирається разом із Є.В. Опоковим та Є.О. Заславським членом комісії з видання збірки матеріалів про посуху. На іншому засіданні цієї комісії 29 серпня 1924 р. йому разом із М. Кондратенком доручили визначити теми для брошур і авторів до новоство-

реної збірки про боротьбу з посухою. Виступаючи на засіданні проблемної комісії 6 вересня 1924 р., П.Ф. Тушкан по-державному обґрунтував перспективи взаємодії агронома і меліоратора в умовах недостатності вологи з використанням кращого з досвіду Швеції, висловився за перспективність перенесення всіх заходів із запобігання посухи північніше Криму, а також за невірність визначати її рівня тільки за врожаєм озимини на Одеській, Херсонській та Ростовських дослідних станціях. На зібранні він разом з Є. Опоковим, О. Янатою, Д. Соловейчиком, І. Філіпішиним та М. Кондратенком увійшов до складу комісії з розроблення проекту постанов, в яких будуть окреслені основні моменти синтезу науково-практичних заходів щодо боротьби з посухою. Власні результати досліджень з цих питань він надрукував у монографії «Як господарювати у степу», частина перша обсягом 77 сторінки побачила світ у 1926 р. в харківському видавництві «Радянський селянин» [38].

Але найбільш творчо у СГНКУ П.Ф. Тушкан працював у секції рільництва, що розпочала свою діяльність із середини 1923 р. ще у Києві, провівши декілька організаційних засідань щодо об'єднання зацікавлених. Було опрацьовано результати відповідних експедиційних досліджень, наприклад, щодо розповсюдження угноєнь в селянських господарствах. З-поміж іншого П.Ф. Тушкан пише рецензії на проблемні публікації, як наприклад, на популярну для свого часу «ударну тему» – працю агронома А.Л. Щадилова «Як селянам улаштувати землю та організувати господарство» (К., 1923, 80 с.), що розв'язувала питання про «... норми господарювання» [39]. П.Ф. Тушкан вважав її програмною для діяльності агрономів на місцях. Однак ця робота ще дужче розгорнулася у Харкові з 1924 р. й особливо з проблем боротьби з посухою. Були проведені відповідні анкетні обстеження вогкості ґрунту, яка виявила залежність озимини від опадів і найбільше від снігового покриву. Вони були проведені через сітку кореспондентів СГНКУ, від яких отримали майже 10 тис. відповідей. Обробку даних разом із П.Ф. Тушканом, що змінив в середині 1924 р. на посаді керівника секції рільництва О.К. Філіповського, виконали спеціалісти секції: Я. Савченко та А. Кузьменко. Вони стали у нагоді Комісії у боротьбі з посухою, що формально почала свою роботу у 1922 р., але повністю відновила свою діяльність лише 19 листопада 1923 р. згідно з Постановою СГНКУ. Однак найінтенсивніше вона була задіяна у житті республіки після посухи влітку 1924 р. у сфері компетентності саме секції рільництва. До складу комісії входили: М. Вольф (голова), О. Яната (заступник), М. Кондратенко (секретар) та члени: М. Данилевський, В. Мазуренко, Є. Опоків, М. Різників, Я. Савченко та П. Тушкан. Розроблений нею «План практичних заходів» спочатку затвердила колегія НКЗС УСРР, а потім за її поданням і ВУЦВК. Від імені комісії П.Ф. Тушкан виступив із доповіддю на 3'їзді у справі продуктивних сил України. Крім розкриття реальних наслідків посухи, він запропонував заходи ведення рільництва у степу на основі вирощування посухостійких сільськогосподарських рослин, а також доповів у загальних рисах про програму та плани організації Центральної зрошувальної станції (Дніпрельстану) та початок дослідниць-

ких робіт у Доренбураї. У 1925 р. П.Ф. Тушкан обраний дійсним членом сільськогосподарської секції найбільшої філії ВУАН – Харківського наукового товариства [6, С. 130].

Не менш плідною виявилася участь П.Ф. Тушкана в роботі Комісії СГНКУ в справі вивчення тютюнництва. Виступаючи 2 березня 1927 р. на її третьому засіданні, він висловився із запереченням про створення міжвідомчого постійного науково-технічного органу у галузі тютюнництва, враховуючи діючі напруження очолюваної ним секції рільництва. При цьому додавав, що СГНКУ, згідно зі «Статутом», є самоврядною організацією і здатна розв'язувати всі нагальні питання. Як наслідок, на наступному засіданні цієї комісії від 5 березня 1927 р. було вирішено силами трьох секцій СГНКУ: ґрунтознавства, рільництва і підсекції культурних рослин провести експедиційне обстеження районів тютюнництва протягом 1927 р. П.Ф. Тушкан разом із О. Янатою, Г. Маховим, М. Ренським увійшов до складу комісії із розроблення загального плану і кошторису обстеження. Документ затвердили 23 березня 1927 р. за його участі як члена Президії. Вирішили провести ще й анкетне обстеження, а також використати попередні матеріали «Сільського господаря».

П.Ф. Тушкан 1 квітня 1927 р. взяв участь у засіданні під головуванням члена Колегії НКЗС УСРР М.З. Резнікова щодо скликання, згідно з Постановою Президії СГНКУ, Народи спеціалістів сільськогосподарського машинознавства, машинобудівництва, машинокористування і мотокультури України. На нього поклали підготовку матеріалів до сьомого розділу «Результатів обслідування районів тютюнництва» відповідно до рішення комісії у справі тютюнництва СГНКУ від 11 травня 1927 р. Однак, як свідчить протокол № 8 її засідання від 21 червня 1927 р., ці роботи остаточно не завершили через розпочату реорганізацію СГНКУ і, як наслідок, недофінансування відповідних робіт в сумі 3 тис. крб.

Нововведення спонукали П.Ф. Тушкана з липня 1927 р. змінити місце роботи [16, арк. 2 зв.] і переїхати до Полтави. Його не включають до списку членів Науково-консультаційної ради при НКЗС УСРР згідно з відомчим наказом від 16 вересня 1927 р., що була створена замість СГНКУ. Він залишився вже на громадських засадах лише керівником секції рільництва, до якої входили ще два спеціалісти – Д.К. Андрійченко та Ф.Г. Помаленький. Крім того, продовжує членство в методичній комісії НКО УСРР. Знаходимо його прізвище у штаті СГНКУ як члена рецензійної комісії секції освіти та популяризації. До того ж, він продовжував керувати підсекцією сільськогосподарської освіти при ній. Зазначимо, що при секції тимчасовим практикантом рахувався його син Юрій. У списку видань СГНКУ станом на 1928 р., що будуть видаватися коштом установи, на 16 позиції зазначена книга П.Ф. Тушкана «До вивчення степового рільництва» як випуск 2 до Т. 1. Відповідно до проекту передачі установ СГНКУ, а також їх реорганізації на 1928 рік, третім пунктом заплановано реорганізацію секції рільництва у науково-дослідну кафедру рільництва при Харківському

сільськогосподарському інституті ім. Х. Раковського на чолі з П.Ф. Тушканом. Однак цей проект так і не втілювався у життя.

Всі подальші звитяги на освітній ниві П.Ф. Тушкан цілком реалізував у Полтавському сільськогосподарському політехнікумі (нині – Полтавська державна аграрна академія). За його активної участі закладено селекційне поле – перше серед вищих аграрних навчальних закладів УСРР. Разом із В.І. Сазановим в установі створили студентський науковий гурток, при якому діяли секції: дослідного рільництва, економіко-агрономічна та інтенсивних культур [7, С. 124]. Серед найбільш організаційних здобутків цього періоду творчості П.Ф. Тушкана слід вважати створення у вересні 1928 р. кафедри землеробства (тепер – кафедра землеробства та агрохімії ім. В.І. Сазанова Полтавської державної аграрної академії), яку очолював до 1934 р. [7, С. 134]. Він увійшов до складу Правління Полтавського сільськогосподарського політехнікуму (13 членів), що 9 жовтня 1929 р. на виконання рішення методичної комісії НКО УСРР від 4 та 8 жовтня 1929 р. та, головне, – відповідного відомчого наказу 26 вересня 1929 р., ухвалили реорганізацію закладу в Полтавський сільськогосподарський інститут [7, С. 18].

Під час викладання студентам курсу лекцій «Погодні врожаї на Україні» П.Ф. Тушкан розпочинає системну підготовку свого, мабуть, найбільш фундаментального дослідження під умовною назвою «Погода і врожаї», де вивчає дію посухи в Україні, особливо на тлі загибелі озимини в 1928 р. З цією метою широко використовує окремі положення з праці тепер уже академіка ВУАН Д.І. Яворницького «Історія козаків» (починаючи з 1749 р.). Крім того, займається видання його «Словника української мови». Враховуючи надзвичайну цінність отриманих наукових результатів для практики в системі продовольчого безпеки, вченого повертають до Харкова. Протягом 1934–1936 рр. він обіймає посаду старшого наукового співробітника з агротехніки та сівозмін тваринницьких районів і кормових культур сектору агротехніки й сівозмін Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. Він став до роботи після суттєвої «чистки» її керівництва за наслідками посухи 1932–1933 рр., що призвела до голодомору. Його знання стали надзвичайно затребуваними у світлі розгортаючої так званої колгоспної дослідної справи або масового дослідництва в колгоспах. Під його керівництвом здійснювалося ІХ народногосподарського завдання «Зведеного проблемно-тематичного плану науково-дослідної роботи Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук», а саме: «Забезпечення тваринництва кормовою базою». На його виконання передбачалося вирішення шести проблемних завдань: 1) Кормові ресурси та поширення кормових площ у районах; 2) Порайонний добір кормових культур і поживні та поукісні посіви; 3) Природні займища як кормові площі та їх використання; 4) Рациональне використання природних та штучних пасовиськ і підвищення їх продуктивності; 5) Підвищення поживності кормів селекцією та агротехнічними заходами; 6) Сівозміни тваринницьких господарств. Після ліквідації академії займається

збиранням фольклору під час поїздок Україною, яке завершив наступного року через проблеми зі здоров'ям.

Багатогранна творча спадщина П.Ф. Тушкана складається з біля 100 наукових та науково-популярних праць із загальних та спеціальних питань сільськогосподарської дослідної справи у рільництві, а також її організації разом з галузевою освітою. Існують ще й археологічні та етнографічні напрацювання.

Не в змозі виїхати за станом здоров'я в евакуацію, у лютому 1942 р. помер у Харкові, не переживши страшенної зими (температура досягла -41°C). Справу батька певним чином продовжив син Юрій (Георгій) Тушкан (6.02.1906 – 19.06.1965) після закінчення спочатку Уманського сільськогосподарського технікуму, а потім агробіологічного факультету Харківського інституту зернового господарства у 1929 р. Після цього молодий агроном-організатор працює секретарем Правління Українського науково-дослідного інституту економіки й організації сільського господарства при НКЗС УСРР [40]. Із 1933 р. працював у Московській сільськогосподарській академії ім. К.А. Тимірязєва, а потім у Президії ВАСГНІЛ. Восени 1933 р. обстежує в економічному відношенні трасу Турксіб, а потім працює начальником опорного пункту високогірної комплексної станції на Памірі. Багато подорожує Середньою Азією. Все разом надихнуло на написання захоплюючих повістей, збірок та романів: *аграрного спрямування* – «Голубий берег» (у співавторстві з М. Лоскутовим, 1937 р.) – про проблеми високогірного землеробства; «Розвідники Зеленої країни» (1950) – про працю селекціонерів з вирощування тропічних і субтропічних культур у горах Пальміри, що становить державну таємницю; *про природоохоронну діяльність* – «Птиці летять на північ: пригоди на полюванні і рибалці» (1961); *військової тематики* – «Мисливці за ФАУ» (1961); *про діяльність правоохоронних органів* – «Друзі і вороги Анатолія Русакова» (1962). В автобіографічній повісті «Перший вистріл» (1967), що побачила світ після смерті автора, в герої Петра Зіновійовича зосереджені риси батька – П.Ф. Тушкана. У вітчизняній історії культури Ю.П. Тушкан став відомим, передусім, як радянський Фенімор Купер, за пригодницьким романом «Джура» (1940). Разом з іншими вона увійшла до «золотого фонду» пригодницької літератури.

Деякою мірою науково-освітні здобутки діда продовжила його онука О.С. Міхновська – доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Вона сьогодні, до речі, виступає основним істориком славного українського роду Тушканів та Бровків, з якого походила її бабуся – дружина П.Ф. Тушкана – Юлія Платонівна.

Підсумовуючи, слід наголосити, що незважаючи на запропоновану авторську реконструкцію життя та благих діянь професора П.Ф. Тушкана (Тушканова) для становлення й розвитку аграрної науки та освіти в Україні, окремі періоди його творчості потребують додаткових історичних розвідок особливо за період 1917–1920, першої половини 1930-х і до 1942 р. через відсутність достовірних архівних документів. Але відповідно до вже зробленого простежується знакова постать, інформацію про яку слід включати до всіх загальнодержавних

енциклопедій і галузевих довідників. Є потреба згадати про П.Ф. Тушкана як про одного з керманців предтечі Національної академії аграрних наук України – Сільськогосподарського наукового комітету України під час урочистостей 1 листопада 2018 року з нагоди 100-річчя вітчизняної галузевої академічної науки. Його творчі напрацювання з питань змін клімату можуть стати в нагоді для відповідних фахівців, що моніторять природні катаклізми.

Джерела та література

1. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.) / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 1. – 356 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 78).
2. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.) / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 2, ч. 1. – 492 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 79).
3. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 24 січня 1888 р. по 18 серпня 1893 р.) / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 2, ч. 2. – 464 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 79).
4. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.) / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 3, ч. 1. – 418 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 80).
5. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.) / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 3, ч. 2. – 418 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 80).
6. Самородов В. М., С.М. Кигим. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920 рр.): історія, звитяги, першопостаті / наук. ред. В. М. Самородов. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – 160 с.
7. Полтавська державна аграрна академія (1920–2015 рр.): історія та здобутки / В. І. Аранчій, А. А. Кочерга, М. М. Опара, Л. М. Капаєва, М. А. Якименко. – Полтава : ФОП Болотін А. В., 2015. – 408 с., іл.
8. Вергунов В. А. Тушкан (Тушканов) Павло Федорович (1867–1942), один із організаторів сільськогосподарської дослідної справи в рільництві та аграрної освіти в Україні, секретар Полтавського товариства сільського господарства // Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів / ННСГБ НААН. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2014. – С. 127–133.
9. Вергунов В. А. Від Погарського навчально-зразкового господарства до Гадяцької сільськогосподарської дослідної станції, або історія подарунка купця В. В. Бойка полтавській громаді (до 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства та 95-річчя Полтавської державної аграрної академії). / ННСГБ НААН. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – 112 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 85).
10. Тушкан Пав. Ф. // Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда / АН СССР. Ч. VI: Наука и научные работники СССР. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1928. – С. 433.

11. Покальчук О. Між другими і третіми «советами» // [Електронний ресурс]: <http://pokalchuk.in.ua/ukr/family>
12. Перкова А. І. Родина Тушканів – кореспонденти Д.І. Яворницького // [Електронний ресурс]: <http://museum.dp.ua/article0437-2.html#facebook>
13. Кулида С. Советский Фенимор Купер. Книги Георгия Тушкана вошли в «золотой фонд» приключенческой литературы // Тайны прошлого. – 2017. № 49 (356). – С. 14–15.
14. Кулида С. Советский Фенимор Купер. Книги Георгия Тушкана вошли в «золотой фонд» приключенческой литературы [продолжение] // Тайны прошлого. – 2017. – № 50 (357). С. 10–11, 15.
15. Кулида С. Советский Фенимор Купер. Книги Георгия Тушкана вошли в «золотой фонд» приключенческой литературы [продолжение] // Тайны прошлого. – 2017. – № 51 (358). С. 10–11, 15.
16. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17 л., спр. 4151, 43 арк.
17. Измайльский А. А. Избранные сочинения. – Москва: Госиздат с.-х. лит-ры, 1946. – С. 90.
18. Журнал заседания Полтавского сельскохозяйственного общества 17 ноября 1893 года // Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. 1893-й год. – Полтава: Тип. Губ. правления, 1894. – Вып. 6 (июль–декабрь). – С. 113, 115 .
19. Тушкан П. Местные крестьянские хлеба на Полтавской губернской сельскохозяйственной выставке 1893 года // Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. – 1897. – Полтава: Тип-литограф. Л. Фришберга, 1899. – С. 1–29. [Приложение].
20. Журнал заседания Полтавского сельскохозяйственного общества 15-го декабря 1893 года // Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. – 1893-й год. – Полтава: Тип. Губ. правления, 1894. – Вып. 6 (июль–декабрь). – С. 128–129.
21. Записка почетного члена Общества М.В. Неручева // Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. – 1893. – Полтава : Тип.: Губ. правления, 1894. – Вып. IV–V (май–июнь). – С. 20–23.
22. Член-корреспондент И.А. Базилевич. О необходимости высшего сельскохозяйственного образования в России в настоящее время // Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. – 1893. – Полтава: Тип. Губ. правления, 1894. – Вып. IV–V (май–июнь). – С. 33.
23. Деятельность сельскохозяйственных обществ // Хуторянин. – 1898. – № 38. – С. 589 – 590.
24. Тушкан П. Проект организации Учебно-Образцового хозяйства в имени Полтавского губернского земства, подаренном В.В. Бойко, в Гадяцком уезде. – Полтава : Тип.-литограф. Л. Фришберга, 1899. – 31 с.
25. Журнал заседания Полтавского сельскохозяйственного общества 17 февраля 1899 года // Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. – Полтава : Тип.-литограф. Л. Фришберга, 1900 [1899]. – Вып. 1 (январь – июнь). – С. 15.
26. По докладу П. Ф. Тушкана «Загальні завдання с.-г. освіти на Україні» // Труды I Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду в м. Києві 22–26 жовтня 1917 р. / Організаційний комітет по скликанню I Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду. – К., 1917. – Т. 1: Постанови з'їзду. – С. 19–20.
27. ЦДАВО України, ф. 2196, оп. 1, спр. 47, арк. 7.
28. ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 32, арк. 27.
29. Тушкан П. Освіта по кооперації в сільському хазяйстві та організація курсів для селян-кооператорів // Сільський господар. – 1918. – Ч. 5–6 (1–15 вересня). – С. 31–33.
30. Тушкан П. Про початкову школу-курси по кооперації в сільському господарстві при Центр. Українському Сільсько-Господарському Кооперат. Союзі // Сільський господар. – 1918. – Ч. 5–6 (1–15 верес.). – С. 57–58.
31. З життя «Централу» // Сільський господар. – 1918. – Ч. 8. – С. 37.

32. Тушкан П. Програми курсів по кооперації в сільському господарстві // Сільський господар. – 1918. – Ч. 9 (1 листоп.). – С. 38–41.
33. Personalia. Обрання на дійсних членів СГНКУ // Вісник сільськогосподарської науки / НКЗС УСРР, СГНКУ, 1923. – № 8–12 (серпень – грудень). – С. 308.
34. Умова. м. Харків 31 липня 1923 р. // Вісник сільськогосподарської науки / НКЗС УСРР, СГНКУ, 1923. – № 8–12 (серпень – грудень). – С. 321.
35. Постанова наради ректорів, директорів та управителів с.-г. інститутів і технікумів у справі участі с.-г. шкіл в організації с.-г. наукової праці // Вісник сільськогосподарської науки / НКЗС УСРР, СГНКУ, 1923. – № 8–12 (серпень – грудень). – С. 321.
36. УСРР-НКЗС. Сільськогосподарський науковий комітет України. Секція с.-г. освіти та популяризації. 24 листопада 1923 р. // Вісник сільськогосподарської науки / НКЗС УСРР, СГНКУ, 1923. – № 8–12 (серпень – грудень). – С. 320.
37. В Оргбюро по скликанню Всеукраїнської конференції с.-госп. освіти // Вісник сільськогосподарської освіти / НКО УСРР, Укрголовпрофосвіта. – Харків: Вид-ня журн. «Шлях освіти», 1924. – Ч. 2 (1 травня). – С. 131.
38. Література. Загальне рільництво // Вісник сільськогосподарської науки / НКЗС УСРР, СГНКУ, 1927. – № 1 (січень). – С. 94.
39. Тушкан П. Рецензія на книгу Щадилов А. Л., агроном «Як селянам улаштувати землю та організувати господарство. Агрономічні поради» / Київське Губземуправління, Відділ сільського господарства, Ред.-видав. Комітет при Київському губземуправлінні. – 80 с. // Вісник сільськогосподарської науки / НКЗС УСРР, СГНКУ, 1923. – № 8–12 (серпень – грудень). – С. 279–280.
40. ЦДАВО України, ф. 1229, оп. 1, спр. 6, арк. 37.

References

1. Verhunov, V.A., Hrytsenko, N.F., Chernokolova, K. O., & Opara, N. M. (2015). *Poltavs'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva (zhurnaly zasidan' z 5 serpnia 1878 r. po 29 travnia 1883 r.)* [Poltava Society of Agriculture (meeting logs from August 5, 1878 to May 29, 1883)]. Vinnytsya : FOP Korzun D. Yu., Vyp. 1 [in Ukrainian].
2. Verhunov, V.A., Hrytsenko, N.F., Chernokolova, K.O. & Opara, N. M. (2015). *Poltavs'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva (zhurnaly zasidan' z 15 lypnia 1883 r. po 20 hrudnia 1887 r.)* [Poltava Society of Agriculture (meeting logs from July 15, 1883 to December 20, 1887)]. Vinnytsya : FOP Korzun D. Yu., Vyp. 2, ch. 1 [in Ukrainian].
3. Verhunov, V.A., Hrytsenko, N.F., Chernokolova, K.O., & Opara, N. M. (2015). *Poltavs'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva (zhurnaly zasidan' z 24 sichnia 1888 r. po 18 serpnia 1893 r.)* [Poltava Society of Agriculture (meeting logs from January 15, 1883 to August 18, 1893)]. Vinnytsya : FOP Korzun D. Yu., Vyp. 2, ch. 2 [in Ukrainian].
4. Verhunov, V.A., Hrytsenko, N.F., Chernokolova, K.O., & Opara, N. M. (2015). *Poltavs'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva (zhurnaly zasidan' z 3 lystopada 1893 r. po 7 bereznia 1901 r.)* [Poltava Society of Agriculture (meeting logs from November 3, 1893 to March 7, 1901)]. Vinnytsya : FOP Korzun D. Yu., Vyp. 3, ch. 1 [in Ukrainian].
5. Verhunov, V.A., Hrytsenko, N.F., Chernokolova, K.O., & Opara, N. M. (2015). *Poltavs'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva (zhurnaly zasidan' z 14 bereznia 1901 r. po 22 hrudnia 1910 r.)* [Poltava Society of Agriculture (meeting logs from March 3, 1901 to November 7, 1910)]. Vinnytsya : FOP Korzun D. Yu. (Vyp. 3), (ch. 2) [in Ukrainian].
6. Samorodov, V.M., & Kyhym, S.L. (2015). *Poltavs'ke sil's'kohospodars'ke tovarystvo (1865–1920 rr.): istoriya, zvytyahy, pershopostati* [Poltava Agricultural Society (1865-1920): History, victories, firsthand]. Poltava: Dyvosvit [in Ukrainian].

7. Aranchiy, V. I., Kocherha, A. A., Opara, M. M., Kapayeva, L. M., & Yakymenko, M. A. (2015). *Poltavs'ka derzhavna ahrarna akademiya (1920–2015 rr.): istoriya ta zdobutky [Poltava State Agrarian Academy (1920-2015 gg.): History and achievements]*. Poltava : FOP Bolotin A. V [in Ukrainian].
8. Verhunov, V.A. (2014). Tushkan (Tushkanov) Pavlo Fedorovych (1867–1942), odyn iz orhanizatoriv sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi spravy v ril'nytstvi ta ahrarnoyi osvity v Ukrayini, sekretar Poltavs'koho tovarystva sil's'koho hospodarstva [Tushkan (Tushkanov) Pavel Fedorovich (1867-1942), one of the organizers of agricultural research in agriculture and agrarian education in Ukraine, Secretary of the Poltava Agricultural Society]. *Istoriya Poltavs'koho tovarystva sil's'koho hospodarstva v biohrafyakh vyznachnykh chleniv* (pp. 127–133) Vinnytsya : FOP Korzun D. Yu. [in Ukrainian].
9. Verhunov, V.A. (2015). *Vid Pohars'koho navchal'no-zrazkovoho hospodarstva do Hadyats'koyi sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi stantsiyi, abo istoriya podarunku kuptsya V. V. Boyka poltavs'kiy hromadi (do 150-richchya Poltavs'koho tovarystva sil's'koho hospodarstva ta 95-richchya Poltavs'koyi derzhavnoyi ahrarnoyi akademiyi) [From Pogarskoy educational-exemplary farm to the Hadiach Agricultural Research Station, or the history of the gift of merchant V.V. Boyko to the Poltava community (to the 150th anniversary of the Poltava Society of Agriculture and the 95th anniversary of the Poltava State Agrarian Academy)]*. Vinnytsya : FOP Korzun D. Yu. [in Ukrainian].
10. Tushkan, Pav. F. (1928). Nauchnye rabotniki SSSR bez Moskvy i Leningrada [Scientists of the USSR without Moscow and Leningrad]. *Nauka i nauchnye rabotniki SSSR* (P. VI). Leningrad : Izd-vo AN SSSR [in Russian].
11. Pokal'chuk, O. *Mizh druhymy i tretimy «sovyetamy» [Between the other and the third "councils"]*. Retrieved from <http://pokalchuk.in.ua/ukr/family> [in Ukrainian].
12. Perkova, A. I. *Rodyna Tushkaniv – korespondenty D.I. Yavornyts'koho [Tushkaniv Homeland – correspondents of D.I. Yavornytsky]*. Retrieved from <http://museum.dp.ua/article0437-2.html#facebook> [in Ukrainian].
13. Kulida, S. (2017). Sovetskij Fenimor Kuper. Knigi Georgija Tushkana voshli v «zolotoj fond» prikljuchencheskoj literatury [Soviet Fenimore Cooper. Georgy Tushkan's books entered the "golden fund" of adventure literature]. *Tajny proshlogo*, 49 (356), 14–15 [in Russian].
14. Kulida, S. (2017). Sovetskij Fenimor Kuper. Knigi Georgija Tushkana voshli v «zolotoj fond» prikljuchencheskoj literatury [prodolzhenie] [Soviet Fenimore Cooper. Georgy Tushkan's books entered the "golden fund" of adventure literature [continuation]]. *Tajny proshlogo*, 50 (357), 10–11, 15 [in Russian].
15. Kulida, S. (2017). Sovetskij Fenimor Kuper. Knigi Georgija Tushkana voshli v «zolotoj fond» prikljuchencheskoj literatury [prodolzhenie] [Soviet Fenimore Cooper. Georgy Tushkan's books entered the "golden fund" of adventure literature [continuation]]. *Tajny proshlogo*, 51 (358), 10–11, 15 [in Russian].
16. *TsDAVO Ukrayiny [CSAA of Ukraine]*. (f. 27), (op. 17 s.), (a. 4151) [in Ukrainian].
17. Izmail'skij A. A. (1946). *Izbrannye sochinenija [Selected works]*. Moskva: Gosizdat s.-h. lit-ry [in Ukrainian].
18. Zhurnal zasedanija Poltavskogo sel'skohozjajstvennogo obshhestva 17 nojabrja 1893 goda [Journal of the meeting of the Poltava Agricultural Society on November 17, 1893] *Zhurnaly Poltavskogo sel'skohozjajstvennogo obshhestva*, 6 (July–December), 113, 115 [in Ukrainian].
19. Tushkan, P. (1899). Mestnye krest'janskije hleba na Poltavskoj gubernskoj sel'skohozjajstvennoj vystavke 1893 goda [Local peasant bread at the Poltava provincial agricultural exhibition in 1893] *Zhurnaly Poltavskogo sel'skohozjajstvennogo obshhestva*, 1–29 [in Russian].
20. Zhurnal zasedanija Poltavskogo sel'skohozjajstvennogo obshhestva 15-go dekabrja 1893 goda (1984). [Journal of the meeting of the Poltava Agricultural Society on December 15, 1893] *Zhurnaly Poltavskogo sel'skohozjajstvennogo obshhestva. 1893-j god. 6 (July–December)*, 128–129 [in Russian].

21. Zapiska pochetnogo chlena Obshhestva M.V. Nerucheva (1984). [Note of an honorary member of the Society] *Zhurnaly Poltavskogo sel'skohozejstvennogo obshhestva. 1893-j god, IV–V (May–June)*, 20–23 [in Russian].
22. Chlena-korrespondenta I.A. Bazilevicha (1894). O neobhodimosti vysshego sel'skohozejstvennogo obrazovaniya v Rossii v nastojashchee vremya [The need for higher agricultural education in Russia at present time] *Zhurnaly Poltavskogo sel'skohozejstvennogo obshhestva. 1893-j god, IV–V (May–June)*, 33 [in Russian].
23. Dejatel'nost' sel'skohozejstvennyh obshhestv (1898). [Activities of agricultural societies] *Hutorjanin*, 38, 589–590 [in Russian].
24. Tushkan, P. (1899). *Proekt organizacii Uchebno-Obrazcovogo hozjajstva v imenii Poltavskogo gubernskogo zemstva, podarennom V.V. Bojko, v Gadjackom uezde [The project of the organization of the Educational-Model farm in the estate of the Poltava provincial zemstvo, donated by V.V. Boyko, in Gadyach district]*. Poltava: Tip.-litogr. L. Frishberga [in Russian].
25. Zhurnal zasedaniya Poltavskogo sel'skohozejstvennogo obshhestva 17 fevralja 1899 goda (1900). [Journal of the meeting of the Poltava Agricultural Society on February 17, 1899] *Zhurnaly Poltavskogo sel'skohozejstvennogo obshhestva, 1 (January–June)*, 15 [in Russian].
26. Po dokladu, P. F. (1917). Tushkana «Zagal'ni zavdannja s.-g. osviti na Ukraïni» [On the report of P.F. Tushkan “General tasks of agricult. education in Ukraine”]. *Trudi I-go Vseukraïns'kogo agronomichno-ekonomichnogo z'їzdu v m. Kievi 22–26 zhovtnja 1917 r., 1 (Postanovi z'їzdu)*, 19–20 [in Russian].
27. *TsDAVO Ukrayiny [CSAA of Ukraine]*, (F. 2196), (op. 1), (A. 47), (s. 7) [in Ukrainian].
28. *TsDAVO Ukrayiny [CSAA of Ukraine]*, (F. 1061), (op. 1), (A. 32), (s. 27) [in Ukrainian].
29. Tushkan, P. (1918). Osvita po kooperatsiyi v sil's'komu khazyaystvi ta orhanizatsiya kursiv dlya selyan-kooperatoriv [Education on co-operation in rural economy and organization of courses for peasant cooperatives] *Sil's'kyy hospodar, 5–6 (September 1–15)*, 31–33 [in Ukrainian].
30. Tushkan, P. (1918). Pro pochatkovu shkolu-kursy po kooperatsiyi v sil's'komu hospodarstvi pry Tsentr. Ukrayins'komu Sil's'ko-Hospodars'komu Kooperat. Soyuzi [About the initial school-courses on cooperation in agriculture at the Central Ukrainian Agricultural-Economic Cooperative Union] *Sil's'kyy hospodar, 5–6 (September 1–15)*, 57–58 [in Ukrainian].
31. Z zhyttya «Tsentralu» (1918). [From the life of the "Central"]. *Sil's'kyy hospodar, 8*, 37 [in Ukrainian].
32. Tushkan, P. (1918). Prohramy kursiv po kooperatsiyi v sil's'komu hospodarstvi [Programs of courses in agricultural co-operation]. *Sil's'kyy hospodar, 9, (November 1)*, 38–41 [in Ukrainian].
33. Personalia. (1923). Obrannya na diysnykh chleniv SHNKU [Election of valid members of ANCU] *Visnyk sil's'kohospodars'koyi nauky, 8–12 (September-December)*, 308 [in Ukrainian].
34. Umova. m. Kharkiv 31 lypnya 1923 r. (1923). [Condition. Kharkiv, July 31, 1923]. *Visnyk sil's'kohospodars'koyi nauky, 8–12 (August-December)*, 321 [in Ukrainian].
35. Postanova narady rektoriv, dyrektoriv ta upravyteliv s.-h. instytutiv i tekhnikumiv u spravi uchasti s.-h. shkil v orhanizatsiyi s.-h. naukovoyi pratsi (1923). [Resolution of the Meeting of Rectors, Directors and Managers of agricultural institutes and technical schools in the case of participation of agricultural schools in the organization agricultural scientific work]. *Visnyk sil's'kohospodars'koyi nauky, 8–12 (September-December)*, 321 [in Ukrainian].
36. USRR-NKZS. Sil's'kohospodars'kyy naukovyy komitet Ukrayiny. Sektsiya s.-h. osvity ta populyaryzatsiyi. 24 lystopada 1923 r. (1923). [USSR-NCFA. Agricultural Scientific Committee of Ukraine. Section of agricultural education and popularization. November 24, 1923]. *Visnyk sil's'kohospodars'koyi nauky, 8–12 (September-December)*, 320 [in Ukrainian].
37. V Orhbyuro po sklykannyu Vseukraïns'koyi konferentsiyi s.-hosp. osvity (1924). [In the Organizing Bureau of the convening of the All-Ukrainian Conference on agricultural education] *Visnyk sil's'kohospodars'koyi osvity, 2 (May 1)*, 131 [in Ukrainian].
38. Literatura. Zahal'ne ril'nytstvo (1927). [Literature. Common arable farming] *Visnyk sil's'kohospodars'koyi nauky, 1 (January)*, 94 [in Ukrainian].

39. Tushkan, P. (1923). Retsenziya na knyhu Shchadylov A. L., ahronom «Yak selyanam ulashtuvaty zemlyu ta orhanizuvaty hospodarstvo Ahronomichni porady» [Review of the book of Shchadilov A. L., an agronomist “How the peasants arrange the land and organize the economy. Agronomic advices”] *Kyyivs'ke Hubzemupravlinnya, Viddil sil's'koho hospodarstva, Red.-vydav. Komitet pry Kyyivs'komu hubzemupravlinni. // Visnyk sil's'kohospodars'koyi nauky, 8–12 (September-December), 279–280.*

40. *TsDAVO Ukrayiny [CSAA of Ukraine], (f. 1229), (op. 1), (A. 6), (S. 37).*

Вергунов В.А. Профессор Павел Федорович Тушкан (Тушканов) (1867–1942): жизнь отдана аграрной науке и образованию Украины

Впервые всесторонне раскрыто жизненную судьбу и творческие достижения Павла Федоровича Тушкана (Тушканова) (1867–1942). Детально проанализированы его наработки на ниве становления и развития аграрной науки и образования в Украине. Среди них особое место занимает Полтавщина в 1894–1899 и 1927–1934 гг. В первый период он – помощник директора Полтавского опытного поля и секретарь Полтавского общества сельского хозяйства, а во второй – профессор и основатель, первый заведующий кафедры земледелия Полтавского сельскохозяйственного института. Доказана определяющая роль ученого в организации аграрного образования во времена Украинской революции (1917–1919) и сельскохозяйственного опытного дела по линии Сельскохозяйственного научного комитета Украины (1921–1927), и Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук (1934–1936). Констатирована общественная и политическая деятельность П.Ф. Тушкана на ниве археологии.

Ключевые слова: Павел Федорович Тушкан (Тушканов), Полтавское опытное поле, Полтавское общество сельского хозяйства, Полтавский сельскохозяйственный институт, кафедра земледелия, Украинская революция, Сельскохозяйственный научный комитет Украины, Всеукраинская академия сельскохозяйственных наук, аграрная наука, аграрное образование, археология.

Vergunov V.A. Professor Pavlo F. Tushkan (Tushkanov) (1867–1942): life gives agricultural science and education of Ukraine

The researcher comprehensively revealed the life fate and creative achievements of Pavlo F. Tushkan (Tushkanov) (1867–1942) for the first time. He completely analyzed scientist's achievements in the field of formation and development of agricultural science and education in Ukraine. During 1894-1899 and 1927-1934 Poltava occupied a special place among them. In the first period, he is an assistant to the director of the Poltava experimental field and the secretary of the Poltava Society of Agriculture, and in the second, he is a professor and founder, the first head of the Department of Agriculture of the Poltava Agricultural Institute. The author proved the decisive role of the scientist in the organization of agricultural education during the Ukrainian Revolution (1917–1919) and agricultural experimental work through the Agricultural Scientific Committee of Ukraine (1921–1927) and the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences (1934–1936). In addition, the researcher pronounced Pavlo F. Tushkan's social and political activity in the field of archeology.

Keywords: Pavlo F. Tushkan (Tushkanov), Poltava Experimental Field, Poltava Agricultural Society, Poltava Agricultural Institute, Agriculture Department, Ukrainian Revolution, Agricultural Scientific Committee of Ukraine, All-Ukrainian Academy of Agricultural Sciences, agrarian science, agrarian education, archeology.